

**ՍԻՒՆԻՔ-ԱՐՅԱՆԻ ԳՕՏԻՆԵՐԻ
ԳԵՂԱԶԱՐԴՄԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ
(Ոճաւորում, Խորհրդիմաստ, Տարբերակներ,
Զուգահեռներ, Յարգադրոշմներ)**

ԱՐՏԱԿ ԱՍԱՏՐԵԱՆ

sardarapatasatryan@gmail.com

ՆԱԽԱԲԱՆ

Մասնագիտական գրականութեան մէջ ժժ. դարավերջ-Ի. դարասկզբի հայոց աւանդական տարագի մաս կազմող գօտիներին անդրադարձ է կատարուել որպէս աւանդական տարագի բաղկացուցիչ մաս եւ ընդհանրական կերպով՝ Սոյն աշխատանքի նպատակն է Հայոց Ազգագրութեան Թանգարանի (ՀԱԹ) հաւաքածոյի օրինակով եւ օգտուելով առկայ գրականութիւնից, առաւել մանրամասն ու համակողմանի ուսումնասիրել ժժ. դարավերջ-Ի. դարասկզբի սինիքարցախեան աւանդական տարագի անբաժան մաս կազմող գօտիները՝ վեր հանելով ու լուսաբանելով դրանց գեղազարդմանն ու գործառոյթներին բնորոշ ընդհանրութիւններն ու առանձնաշատկութիւնները, ինչպէս նաեւ արժեւորել դրանք թէ՛ որպէս ժամանակի գեղարուեստական մետաղամշակութեան բարձրարժէք նմուշներ եւ թէ՛ որպէս պամազգագրական արժէք²:

ՊԱՏՄԱԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ

Գօտին բնորոշ է թէ՛ տղամարդկանց եւ թէ՛ կանանց տարագին, ինչն առաւել ընդլայնում է նրա կիրառման ոլորտը: Հայերն օգտագործել են գօտու տարբեր տեսակներ՝ շալէ գործուածքներից մինչեւ կաշուեղէն ու մետաղեայ³:

Շալէ գօտիները՝ գծանախշ կամ խոշոր վանդականախշ, լայն ու երկար գործուածքներ էին, որոնք միջանի անգամ փաթաթում էին մէջքին: Տուրուբերան-Վասպուրականի եւ Փոքր Հայքի տղամարդկանց տարագում այդ գօտիները ծառայում էին որպէս գրպան, որի ծալքերում պահում էին ծխախոտի տուփը (*քիսա*), ծխամորճը, հրահանը (*չախմախ*), գէնքը եւն.⁴:

Աղձնիքում գործածում էր գօտու երկու տեսակ. ա) բրդէ կամ մետաքսէ թէլերից գործուած՝ «թուսիա գօտի», որը կապում էին տղամարդիկ, բ) մետաքսաթէլից էր գործում եւ կոչում էր «խազրըկի գօտի», կապում էին նշանուածները կամ ամուսնացածները: Տղամարդիկ գօտուց կախում էին ծխախոտի տոպրակը (*քիսըկ*), գօտու մէջ տեղաւորում ծխամորճը (*խալու*): Թուսիա գօտու ձախ կողքին կապում էին սպիտակ բռնակով կեռ դաշոյնը⁵:

Հիսկէն գօտու մէկ այլ տեսակ բնորոշ էր Բարձր Հայքի կանանց տարագին: Այն երկնագոյն մետաքսաթէլից հիւսուած ժապաւէնածեւ նեղ ու բաական երկար, երկկողմանի նախշազարդ ու ծոպով վերջացող գօտի էր՝ բարեմաղթանքի մակագրութեամբ⁶:

Հասունացած՝ ամուսնանալու իրաւունք ունեցող տղամարդուն անուանել են «գօտիացու»⁷: Հարսանեկան ծիսակատարութեան փեսային գօտի նուիրելը կամ կապելը նշանակում էր ոչ միայն նրա հասարակական դերի ու դիրքի փոփոխութիւն, այլեւ ամուսնական իրաւունքների շնորհում⁸:

Լօռիում արծաթէ գօտին դրում էր ամուսնացող աղջկայ օժիտի մէջ⁹, Սիւնիք-Արցախում արծաթէ գօտին երիտասարդներին իբրեւ նուէր ստանում էին ամուսնութեան օրը՝ հարսնացուի ծնողներին¹⁰:

Տարօնում հարսնացուին տանից հանելիս եղբայրն արգելք էր լինում, մինչեւ որ քաւորից գօտի նուէր ստանար, որը կոչւում էր «Աղբըր գօտի»¹¹:

Հայաստանի մի շարք շրջաններում հարսի գօտին եղբայրն էր կապում. Կեսարիայում, եղբայրը կապելով հարսի գօտին, ասում էր. «*օխտը ինձի պէս, մէկը քեզի պէս*»¹², Նոր Բայազէտում նոյնպէս հարսի գօտին եղբայրն էր կապում՝ ասելով՝ «*գնա քուրս, Աստուած քեզ հաց տաք*»¹³: Որոշ շրջաններում հարսի գօտին կապում էր սկեսրայրը կամ քաւորը. Արցախում քաւորը, կապելով գօտին, թեթեակի խփում էր հարսի մէջքին՝ բարեմաղթելով, որ Աստուած նրան քաջ որդի պարգեւի¹⁴:

ՍԻՆԻԻՔ-ԱՐՅԱՆԻ ԳՕՏԻՆԵՐԸ

Վերը նշուած բազմազան կիրառական եւ արարողա-ծիսակարգային գործառոյթների շնորհիւ է, որ գօտին այդքան լայն ու բազմաբնոյթ գործածութիւն է ունեցել հայոց ասանդական տարազի համալիրում, տարբեր ժամանակներում: Հենց այս գործառոյթներից է բխում դրանց շքեղ ու բազմաբովանդակ գեղազարդումը: Ստորեւ՝ ՀԱԹԻ Սիւնիք-Արցախի գօտիների օրինակով կը փորձենք առարկայօրէն եւ հնարատրինս ընդգրկուն լուսաբանել եւ վերլուծել վերը ասուածը, հաւատարիմ մնալով ասանդական տարազի երկու մեծ խմբի՝ կանացի եւ տղամարդու¹⁵ դասակարգման:

Տղամարդկանց գօտիները հիմնականում ամբողջովին արծաթապատ են, ունեն գմբէթաձեւ ճարմանդ: Զարդատախտակները միանման են, պատրաստուած ծովման, գեղազարդուած փորագրման ու սեւադապատման եղանակներով: Զարդանախշերը հիմնականում բուսանախշ են: Երբեմն այս գօտիների ստորին եզրերը զարդարուած են ժանեկանախշով, շատ յաճախ՝ ժանեկանախշի ու հատիկանախշի զուգորդմամբ: Գօտիների այս խումբը բնորոշում է որպէս Շուշիի գօտիներ, թէեւ սրանց զուգահեռները հանդիպում են նաեւ Շիրակում¹⁶:

Կանացի գօտիները, իրենց պարզութեամբ հանդերձ, ունեն գեղարուեստական բազմազան լուծումներ: Կազմուած են երկմաս ճարմանդից, այդ մասերին յաջորդող մէկական իրար հակադիր թռչնագլուխներով (թռչնագոյգ) մարտուող զարդատախտակներից եւ մէկընդմէջ ամրացուած զարդակոճակներից, որոնք հիմնականում երկու տիպի են՝ խաչահիմք-թռչնագլուխ եւ ծաղկաձեւ-իննաթերթ:

Շատ յաճախ կորած կամ կոտրուած զարդակոճակը փոխարինուել է այլ զարդակոճակով կամ մետաղադրամով (ռուսական կամ պարսկական), որի հետեանքով խախտուել է զարդակոճակների դասատրութեան համաչափութիւնը: Յաճախ գօտիների զարդակոճակները պարզապէս փոխարինուել են մետաղադրամներով կամ այլ տիպի զարդակոճակներով (գօտիներ NN 664/4, 664/5-զարդակոճակները՝ հնգաթեւ աստղեր, 685/11, 685/12՝ ալիքածեւ եւ ծաղկանախշ, 739/19, 739/22՝ ալիքածեւ եւ ծաղկանախշ, 1027/5, 1027/10, 743/11, 1030/4, 1166/4, 1166/9)¹⁷:

Ճարմանդները

Առանձնայատուկ ուշադրութեան են արժանի սինիքարցախեան գօտիների ճարմանդները, որոնք, իրենց ընդհանրութիւններով հանդերձ, աջքի են ընկնում գեղարուեստական ռճապատկերային բազմազան լուծումներով: Այս պատճառով էլ հարկ է անդրադառնալ դրանց առաւել մանրակրկիտ եւ հանգամանալից:

Տղամարդկանց գօտիների ճարմանդները

Տղամարդկանց գօտիների ճարմանդները գմբէթածեւ են, իրենց մի կէտով զօդուած են անմիջապէս իրենց յաջորդող զարդատախտակին, իսկ միւս կէսն «ազատ» է. գօտին կոճկելիս ազատ կէտը «նստում» է ճարմանդի միւս կէսի վրայ՝ ստեղծելով մէկ ընդհանուր ամբողջութիւն՝ թէ՛ տեսողական, թէ՛ գեղագիտական եւ թէ՛ գործածական առումներով:

Առանձնայատուկ ուշադրութեան է արժանի ճարմանդի այս ազատ կէսի շրջանածեւ յաւելումը, որը լինելով գօտու՝ որպէս արծաթագործական նմուշի մաս, միաժամանակ ընդհանուր յօրինումքի ինքնուրոյն բաղադրիչ է: Այն երբեմն անզարդ է (NN 2465/8, 2677/2, 4260/7), երբեմն՝ բուսանախշ, կենդանանախշ (նաեւ՝ թռչնանախշ), երբեմն՝ արծանագրութիւններով, նաեւ՝ պատկերակիր:

Բուսանախշ ճարմանդամասերով գօտիներ

Այս խմբի գօտիների ճարմանդամասերը բուսանախշ են եւ հիմնականում ներդաշնակում են գօտիների զարդատախտակների գեղազարդմանը (NN 791, 2030/5, 2130/15, 4027, 4260/4, 4260/8, 4875/1, 4875/14, 4877/6, 7408) կամ ծաղկանախշ (NN 3016/8, 7034/5):

Կենդանանախշ գօտի

Կենդանանախշ ճարմանդամասերով գօտիներ

NN 793, 2414/2, 2509/11, 4877/8, եւ 6894/8 գօտիների վրայ պատկերուած է նստած դիրքով (?) ընծառիւծ: N 6466 գօտու ճարմանդամասին պատկերուած է մարդագլուխ ընծառիւծների, իսկ N 4504/1 ճարմանդամասին՝ դարձեալ մարդագլուխ, սակայն թռչնային ծնող զոյգ¹⁸: Ուշադրութեան է արժանի N 4877/7 գօտու ճարմանդամասը, որին դիմահայեաց պատ-

կերուած են ընծադիւծ եւ թռչուն: Ըստ մի շարք ուսումնասիրողների՝ նմանատիպ պատկերի հիմքում ընկած են երկու տոհմերի ազգակցական-տոտեմիստական կապը¹⁹, որի արմատները գալիս են դեռ հնուց:

Պատկերակիր ճարմանդամասերով գօտիներ

Այս խումբն իր հերթին բաժանւում է (այս աշխատանքի շրջանակներում) երկու ենթախմբի: NN 790, 3199/1 եւ 4325 գօտիների ճարմանդամասերին պատկերուած է կանգնած տղամարդ, որը մի դէպքում ձեռքերում բռնել է գինու կուլա եւ գաւ (N 790), միա դէպքում՝ աջ ձեռքով գլխից վեր է բարձրացրել գինու գաւը, իսկ ձախ կողմում սեղանի վրայ դրուած է գինու կուլան (N 3199/1), եւ երրորդ տարբերակում՝ պատրաստուած է իր ձախ կողմում գտնուող սեղանի վրայից վերցնել գինու գաւը (N 4325):

N 4875/10 գօտու ճարմանդամասին պատկերուած է եռտանի սեղան՝ վրան գինու կուլայ եւ գաւ: Գինու սափորի ու գաւաթի պատկերները կամ դրանց զանազան տարբերակները հանդիպում են տապանաքարային արուեստում²⁰, խաչքարերի վրայ²¹:

Նշենք, որ, մեր կարծիքով, գօտիներին այստեղ պատկերուած են վերը նշուած տեսարանների միայն կարեւորագոյն՝ առանցքային խորհրդանիշերը՝ գինու սափոր եւ գաւաթ, որոնք ունեն նոյն խորհրդաբանութիւնը ինչ՝ խաչքարերի կամ տապանաքարերի վրայ: Ուստի, հաւանական ենք համարում, որ այստեղ նոյնպէս դրանք խորհրդանշում են մահուան նկատմամբ կեանքի յաղթանակը, գօտու տիրոջ մասին պատկերացումները կամ՝ պատկերում տիրոջ կեանքից դրուագներ:

Այս խմբի միակ բացառութիւնը N 6624/1 գօտին է, որի ճարմանդամասին պատկերուած է երոպական տարագով տղամարդ:

Յաջորդ ենթախմբի գօտիները ներկայացուած են երկու օրինակով: N 6894/7 գօտու ճարմանդամասին պատկերուած է ընծադիւծ՝ մէջքին (թիկունքում) սրբի գլուխ լուսապսակով (?): Այստեղ տեղին է նշել, որ չորս անտարանիչներից իւրաքանչիւրն ունէր իր խորհրդանիշը²²:

Պատկերատուր գօտի

Ընծադիւծով գօտի

N 4807 գօտու ճարմանդամասին պատկերուած է վարդապետ²³. Ընդ որում, թէ՛ այս հատուածին, թէ՛ ճարմանդամասի միա հատուածին պատ-

կերուած են մէկական զոյգ օծագլուխներ, այնպիսիք՝ ինչպիսիք բնորոշ են վարդապետական գաազանին²⁴:

Մեզ չյաջողուեց առայժմ պարզել, թէ պատկերուած հոգեւորականն ով է, սակայն մենք կը փորձենք այս հազուադէպ երեւոյթը մեկնաբանել այլ տեսանկիւնից: Գօտին, որի ճարմանդամասին պատկերուած է վարդապետը, հոգեւորականի գօտի չէ. մեր կարծիքով սա կապուած է գօտու խորհրդանշիչի հետ. հայոց լեզուում լայն գործածութիւն ունեն գօտեպնդել/գօտեպնդուել²⁵ բառերը՝ յուսադրել, զօրավիզ լինել/յուսադրուել, հոգեպէս ամրապնդուել նշանակութեամբ: Քրիստոնէական տեսանկիւնից գօտին խորհրդանշում է հոգեւոր արթնութեան մէջ գտնուելն ու կատարեալ ողջախոհութիւնը: Պատարագի զգեստաւորման ժամանակ, գօտին կապելիս քահանան ասում է. «*Թող հաւաքի կամարը շրջապապի իմ միտքն ու սիրտը*»²⁶: Կարծում ենք, որ վերջին երկու գօտիների պարագայում երեւոյթն ունի հոգեւոր նշանակութիւն՝ հենց զօրավիզ լինելու, պահելու/պաշտպանելու նպատակ:

Կրօնատրով գօտի

Կանգ առնենք նաեւ Շուշիի գօտիների եւ մէկ ուշագրաւ տարբերակի վրայ: Դրանք արձանագրութիւններով եւ (կամ) թուագրումներով ճարմանդամներով գօտիներն են: ՀԱԹում նման վեց գօտիներ կան՝ (N 4504/2-ճարմանդամասին՝ վրացատառ արձանագրութիւն, N 4875/2-ճարմանդամասին՝ թուագրում՝ 1932, N 5895/1-ճարմանդամասին՝ թուագրում՝ 1908, N 6894/2-ճարմանդամասին՝ արաբատառ արձանագրութիւն, N 6894/4-ճարմանդամասին թուագրում՝ 1913 եւ արաբատառ արձանագրութիւնեւ N 1432-ճարմանդամասին թուագրում՝ 1890):

Ինչպէս տեսնում ենք, այս գօտիները, իրենց ընդհանրութիւններով հանդերձ, ունեն նաեւ գաղափարական ու բովանդակային մեծ զանազանութիւն, որոնք սերտօրէն կապուած են տուեալ ժամանակաշրջանի հասարակութեան աշխարհիկ ու հոգեւոր պատկերացումների հետ: Միաժամանակ դրանք իրենց իմաստաբանական բովանդակային հիմքում յանգում են նոյն գաղափարին՝ կեանքի շարունակականութեանը, մահը յաղթահարելուն, գօտին կապողին չարից պաշտպանելուն: Այս տեսանկիւնից ուշագրաւ մի պատում է պահպանուել Գիւմրիում «*Քոչակենց քյամարի*» մասին: Պատումն է, որ «*Քոչակենք վեց ախպէր էին. վեց ախպէրով մէ չքնաղ քյամար՝մ ունէին: Ամէն մէկը փորձում էր միաներից անելի վաղ արթնանալ, որպէսզի այդ օրն ինքը վայելէր արծաթէ գօտու հմայքը*»²⁷:

Կանացի գօտիների ճարմանդները

Առանձին ուսումնասիրութեան առարկայ են կանացի գօտիների ճարմանդները: Սրանք կազմուած են երկու մասից, որոնցից մէկն ունի ծուածիր յաւելուած, որի եզրերը որոշ դէպքերում, այսպէս ասած, կտրտուած են՝ բաժանուած բլթակների, իսկ զարդարութետագիտական տեսանկիւնից ճիշտ կը լինի ասել՝ ծաղկաթերթերի. ճարմանդը կոճկելիս ստացում է մէկ ներդաշնակ ամբողջութիւն՝ ծաղկանախշ՝ կենտրոնում հատիկա-սերմնային խորհրդանշով²⁸: Յօրինուածքն առաւել ամբողջական են դարձնում երկու զարդատախտակները, որոնք հանդիսանում են ճարմանդի անմիջական շարունակութիւնը եւ աւարտում են թոչնագլուխներով: Սրանք իրար հակադիր են, ունեն այնպիսի տեսք, ինչպիսին սովորաբար պատկերում են զինանշանների վրայ եւ զարդատախտակի հետ կազմում են մէկ ներդաշնակ ամբողջութիւն: Ճարմանդին միանալու հատուածում զարդատախտակներն ունեն վերադիր ուղղանկիւնածէս յաւելում՝ շրիշակ, որը կիսով չափ ամրացուած է զարդատախտակին, իսկ միա կէտով «նստում է» ճարմանդի միացման հատուածի վրայ՝ այսպիսով ստեղծելով ամբողջական պատկեր՝ ծաղկապտղային գաղափարանշան, երկու գլուխներում ծնող զոյգի՝ իրար հակադիր թոչնագլուխների պատկերով²⁹: Որպէս կանոն՝ վերը նշուած մասերից իւրաքանչիւրի կենտրոնում առկայ է վեցաթերթ ծաղկածէս յաւելագարդ, որոնցից չորսը սովորաբար նոյն չափի են, իսկ կենտրոնականը՝ ծուածէս յաւելուածի վրայինը, միա չորսից քիչ անելի մեծ:

Ճարմանդների մէկ այլ տարբերակն էլ այն է, որ թոչնագլուխներով են աւարտում ոչ թէ զարդատախտակները, այլ՝ ճարմանդի մասերը, իսկ թոչնագլուխների վերետում (կենտրոնում) կայ ծաղկապատկեր, որն ստացում է մասամբ մետաղեայ յենքը մշակելու, մասամբ էլ սեւադանախշման միջոցով: Այսպիսի ճարմանդներին յաջորդող (միացող) զարդատախտակները, ի տարբերութիւն նախորդ տարբերակի, ճարմանդին միանալու հատուածում չունեն շրիշակ, այլ մտնում են թոչնագլուխների ու դրանց կենտրոնում գտնուող ծաղկապատկերի տակ, իսկ ծայրերում աւարտում են խիստ ոճատրուած թոչնագլուխներով՝ դարձեալ ստեղծելով ծնող զոյգի եւ ծաղկապտղային գաղափարանշանի համադրութիւն³⁰: Ճարմանդների այս տարբերակը - ինչպէս հաստատում են արդէն եղած ուսումնասիրութիւնները³¹, նաեւ՝ մեր ուսումնասիրութեան առարկայ հաւաքածուում դրանց քանակը - ամենատարածուածներից է Սիւնիք-Արցախում:

ԳՈՐՏԱԶԵՒԻ ԹԷ՝ ԹԹՉՆԱԳԼՈՒԽ ՃԱՐՄԱՆ ԴՆԵՐ

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպեցինք օրինակների, երբ այս գոտիների գիտական անձնագրերում այս ճարմանդներն անուանում են «գորտածե»³², իսկ զարդատախտակները՝ «...բացուող կոկոնի նմանուող վերջաւորութեամբ...» (N 743/5 գօտու նկարագիրը), «...խաչածե վերջաւորութեամբ», (N 744/30 գօտու նկարագիրը), «սլաքածե» (N 664/18, 685/10, 739/13, 743/11, 1028/6, 1030/4, 2421/8 գօտիների նկարագրերը) կամ «պսակածե» (N 1027/4 գօտու նկարագիրը): Սրա պատճառն այն է, որ յաճախ թոչնագլուխները թէ՛ ճարմանդների եւ թէ՛ զարդատախտակների դէպքում պատկերում են խիստ ոճատրուած-ընդհանրացուած: Երբեմն ոճատրումն այնքան խիստ է դրսեւորում, որ թում է, թէ դրանք ոչ թէ թոչնագլուխներ (թոչնագլոյգ-ծնող զոյգ) են, այլ պարզապէս բուսանախշեր (աւելի յաճախ՝ ծաղկանախշեր՝ ցողուն-տերեւներ-ծաղիկներ յաջորդակաւնութեամբ), կամ էլ «գորտի ոճատրուած պատկեր», սակայն ուշադիր զննման դէպքում յստակ երեւում է այն անցումը, որի արդիւնքում թոչնագլուխների պատկերները ոճատրուել-ընդհանրացուել են:

Մասնագիտական գրականութեան մէջ նոյնպէս այս ճարմանդներն անուանուած են «գորտածե»: Վարդ Բոյեանն իր «Երկրագործական Պաշտամունքի Մի Քանի Հետքեր Հայերի Մէջ» ստուարածաւալ յօդուածում³³, խօսելով գորտի պաշտամունքի մասին, մէջ է բերում Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի հաւաքածուից հայկական տարագի մաս կազմող արծաթէ զարդեր (առանց վերլուծելու որոշակի զարդերը)՝ նշելով, որ դրանք գորտածե զարդեր են՝ գօտու ճարմանդ՝ գորտերի եռեակով³⁴, ճակատազարդ-գլխազարդ՝ գորտ հմայիլով³⁵, գլխազարդ՝ գորտածե հմայիլով³⁶, գլխաթաս՝ գորտի շերեփուկներով³⁷:

Տրամագծօրէն հակադիր տեսակէտ է արտայայտում Ասատուր Մնացականեանը. որոշակի օրինակների հիման վրայ մանրամասն եւ հանգամանալից վերլուծութեան ենթարկելով հայկական զարդարութեան ու զարդամոտիւների խորհրդանշաններն ու գաղափարային բովանդակութիւնը՝ նա նշում է, որ այդ, ինչպէս եւ նման շատ այլ զարդածեւերն իրենց մէջ ամփոփում են վարսանդապտղային օրգանների մոտիւնները³⁸:

Յետագայում կրկին անդրադառնալով գորտի պատամունքին, Բոյեանը դարձեալ բերում է զարդերի եւ մէկ դադողանի օրինակներ (դարձեալ առանց զարդարութեատագիտական վերլուծութեան, խօսելով միայն գորտի պաշտամունքի մասին)՝ կրկին, ինչպէս նախորդ աշխատանքում, նշելով, որ դրանք «գորտածե» են³⁹:

Աւելի ուշ Բոյեանի տեսակէտն է արտայայտում Ն. Աագեանը (դարձեալ առանց որոշակի զարդի կամ զարդանախշի վերլուծութեան). «...արծաթից ու վարշաղից պատրաստուած գորտածե զարդեր...»⁴⁰:

Հենց սիւնիքարցախեան գօտիների ճարմանդների հետ կապուած՝ առաւել ուշագրաւ դիտարկումներ է անում ինքը՝ Բոյեանը: Իր *Հայկական*

Աղանաններ աշխատութեան մէջ նա ներկայացնում է սինիքարցախեան կանացի գօտու ճարմանդի նմանատիպ մի գծապատկեր (էջ 157, նկ. 129), Կանացի գօտու ճարմանդ, հետեւեալ մենկնաբանութեամբ՝ «Կանացի գօտու արծաթէ ճարմանդի մի մասը (Արցախ, XIX դ), որ խորհրդանշում է կնոջ իրանը եւ գլուխը: Որովայնի վարդակը լոյիութեան պաշտպան յոտութ, իսկ ծաղիկները՝ պարզաբերութեան առհասարակեաներ: Կանթած թելերը (օղակները - Ա.Ա.) խորհրդանշում են երկունքի ճիգերը: Գազաթի խաչը հեթանոսական առումով ֆալլիկ նշանակութիւն ունի, իսկ քրիստոնէական տեսակէտից՝ պաշտպանական»⁴¹:

Միանգամայն համակարծիք լինելով գորտի պաշտամունքի հետ կապում մեծանուն գիտնականի բերած փաստարկներին, այնուամենայնիւ եւս մէկ անգամ նշենք, որ բերուած օրինակներում պատկերուած են ոչ թէ ոճատրուած գորտեր, այլ՝ ոճատրուած թռչնազլուխներ: Տախտ. CLXVII-1ում եւ 2ում պատկերուած եռամաս ճարմանդը եւ կրծքազարդի կենտրոնական հատուածն անկասկած թռչնազլոյգեր են. եռամաս ճարմանդի թռչնազլոյգերը խիստ ոճատրուած են եւ, ինչպէս սինիքարցախեան գօտիների պարագայում, թիւրմբոնումների տեղիք են տալիս՝ անուանուելով գորտածե: Ինչպէս դիպուկ նշում է Ա. Մխիթարեանը, Վան-Վասպուրականի կանացի գօտու ճարմանդները պատկերագրական առումով նման են սինիքարցախեան կանացի գօտիների թագակիր թռչնազլուխ ճարմանդներին, սակայն առաւել մօտենում են դեկորատիւ ձեւերին⁴²: Որպէս օրինակ Մխիթարեանը բերում է ՀԱԹի N 780 գօտու եռամաս ճարմանդը⁴³, որտեղ ճարմանդամասերից կենտրոնականի հիմնամասն ունի ուղղանկյունաձեւ տեսք (որը բխում է ճարմանդի կիրառական գործառոյթից), սակայն վերնամասում աւարտում է մասամբ ոճատրուած հակադիր թռչնազլուխներով, որոնք - ոճապատկերային իւրօրինակութեամբ հանդերձ - ուղղակի զուգահեռն են տախտ. CLXVII-1ում եւ 2ում պատկերուած եռամաս ճարմանդի եւ կրծքազարդի կենտրոնական հատուածի վերնամասերի: N 780 գօտու ճարմանդամասի վերնամասում թռչունները պատկերուած են հնարատրին իրապաշտօրէն. տարբերում են թռչունների գլուխներն ու կտուցները, վերադիր գնդիկներով պատկերուած են աչքերը: Այս պատկերն ստացուել է մասամբ մետաղեայ յենքի ձեւատրման եւ մասամբ էլ՝ զարդանախշման շնորհիւ: Թռչնազլուխների միջեւ պատկերուած են Աղանն ու Եան դրախտում, ծառի երկու կողմերում⁴⁴: Միանգամայն դիպուկ կերպով Մխիթարեանը նկատում է, որ այստեղ պատկերուած է միջքրիստոնէական եւ քրիստոնէական մշակոյթների մի հազուագիւտ համադրութիւն⁴⁵: Այնուհետեւ հեղինակն անդրադառնում է Վան-Վասպուրականի գօտիների ճարմանդի եւս մէկ տարբերակի՝ նշելով, որ դրանք, նախորդ տարբերակի նման, ունեն երկգլխանի թագակիր թռչնի պատկեր, գեղազարդուած են կենացծառային զարդամոտիւններով՝ ցանցափառազարդման եւ ընդելուզման եղանակների զուգորդման միջոցով⁴⁶: Վերը յիշատակուած տախտ. CLXVIIի 2ում պատ-

կերուած կրծքագարդի կենտրոնական հատուածը ճշգրիտ համադրութիւնն է Մխիթարեանի բերած օրինակների՝ խիստ ոճատրուած թղչնագլուխներով ճարմանդ (կամ ճարմանդամասեր)՝ թղչնագլուխների միջեւ կենաց ծառի պատկերով: Ընդ որում՝ բերուած երկու օրինակներում էլ անմիջապէս թղչնագլուխների վերնամասերում յստակ երեւում են ցանցափիսազարդման եղանակով պատկերուած կենաց ծառերը⁴⁷:

Նոյն պատկերն ենք տեսնում նաեւ տախտ. CLXVIի 1 եւ 2 նկարներում, ինչպէս նաեւ՝ CLXVIIի 3 նկարում. գեղազարդման առումով այստեղ առկայ են մասնակի փոփոխութիւններ, սակայն ոճապատկերային եւ իմաստաբանական առումներով դրանք եւս լիովին համահունչ են վերը ասուածին:

Մինիքարցախեան գօտիներին ընդհանրական, կարծես թէ վերոնշեալ տեսակէտերն ընդգրկող, ամփոփիչ անդրադարձ է կատարել Հրավարդ Յակոբեանը. «Արցախի միջնադարեան մշակոյթի մէջ լայն տարածում են ստացել դեկորատիւ-կիրառական արուեստները: Նկարի ունենք կենցաղային գործածութեան իրերը՝ գաւաթներ, սափորներ, սկուլեդներ, պղինձներ, փաշտակներ, մոմակալներ, ճրագամաններ, գաթանախշեր, մաքրաշներ, փոնական փարագի փեսակներ եւ այլն: Որպէս կանոն դրանք իրենց ընդհանուր ձեւերով ու վրայի նախշերով նմանում են Հայաստանի միւս նահանգների համանման իրերին: Արցախացիները սակայն անելի սիրել են մակերեսների մանրազարդումը: Դա փեսնում ենք յապկապէս շքեղ ճարմանդներ ունեցող (երբեմն ոսկեզօծ) գօտիների, գլխի թասակների ու կանանց զարդերի վրայ: Մեծ մասամբ դրանք վերադիր ուռուցիկ ու սեւադապալ սալիկներ են, երկրաչափական ու բուսական զարդեր՝ յաճախ միահիստուած կենաց ծառի, յարափետութեան նշանների, կենդանապատկերների ու թղչնապատկերների հեյ: Դրանց վրայ ագուցում էին թանկարժէք ու կիսաթանկարժէք քարեր»⁴⁸:

Խաչափիմք-քառաթերթ
ծաղկանախշ գօտի

Գորպածե՛ւ Թէ՛ Թոջնագլուխ Ճարմանդներ

Բոլորովին էլ յաակնութիւն չունենալով հաստատել կամ մերժել բազմավաստակ գիտնականների տեսակետերից որեւէ մէկը, այնուամենայնիւ կարծում ենք, որ խնդրոյ առարկայ ճարմանդները «գորտածես» անուանելը ճիշտ չէ, ինչը կը փորձենք ցոյց տալ ստորեւ:

Սկսենք այն ճարմանդներից, որոնք առաւելագոյնս յստակ եւ իրապաշտօրէն պատկերում են թոջնագլուխներ:

N 2463/14 գօտու ճարմանդի թոջնագլուխները պատկերուած են հնարատրինս իրապաշտօրէն. մետաղեայ յենքի կատարեալ մշակման շնորհիւ յստակ արտայայտուած են թոջունների գլուխներն ու կտուցները: Ճիշտ է՝ սեւադանախշերը բուսական են, սակայն մի ընդհանուր ցողունից սկիզբ առնող ծաղիկները կատարելապէս ներդաշնակում են թոջնագլուխներին եւ պատկերուած են այնպէս, որ ծաղիկները միաժամանակ դիտում են որպէս թոջունների աչքեր: N 744/2 գօտու ճարմանդի թոջնագլուխները պատկերուած են նոյն ոճով, սակայն այստեղ թոջունների գլխավերեւում պատկերուած է թագ՝ վերետում՝ խաչ (կամ խաչահիմք-քառաթերթ ծաղկանախշ):

NN 743/15 եւ 1028/6 գօտիների ճարմանդներին արդէն յստակ պատկերուած են թոջնագլուխները. այս դէպքում իրապաշտօրէն են մշակուած ոչ միայն մետաղեայ յենքը, այլեւ սեւադանախշերը՝ յստակ պատկերուած են թոջունների գլուխները, աչքերն ու կտուցները, սակայն այստեղ արդէն թոջնագոյգերը գլխավերետում ունեն նոան պտղին նմանուող պատկեր, որի վրայ սեւադանախշման միջոցով պատկերուած է ծլարծակող ծաղիկը (կամ եռաբողբոջը, կամ վարսանդը)⁴⁹: Ընդ որում՝ N 743/15 գօտու ճարմանդամասերին պատկերուած թոջնագլուխներն այնքան են խոնարհուած, որ գրեթէ դիպչում են ճարմանդամասերի հիմնամասերին՝ կարծես ստեղծելով օղակներ կամ շրջաններ:

Պատկերա-բովանդակային առումով վերը բերած օրինակների ընդհանրացումն են հանդիսանում հաաքածուի NN 667/20թ, 739/23 եւ 1166/5 գօտիների ճարմանդները: Այստեղ կրկին թոջնագլուխները պատկերուած են նոյն ոճով, ինչպէս N 2463/14 ճարմանդին, սակայն վերետում արդէն

յստակ պատկերուած է գագաթին խաչ ունեցող թագը, որի ներսում սեւադանախշման միջոցով պատկերուած է ծլարծակող ծաղիկը⁵⁰:

Գօտիների այս խումբն անուանել ենք **թագակիր-թռչնագլուխ** ճարմանդներով գօտիներ:

Ի տարբերութիւն նախորդ երկու խմբերի, այսպիսի ճարմանդները հազուադէպ են, դրանք քանակը քիչ է նաեւ մեր ուսումնասիրած հաւաքածուում:

Մասամբ ոճաւորուած թռչնագլուխ ճարմանդներ

NN 664/1, 664/9, 665/9, 744/12, 744/19, 744/22, 744/30, 831/1, 1228/4 եւ 1533/1 ճարմանդների թռչնագլուխները պատկերուած են մասամբ ոճաւորուած: Մասնակիօրէն երեւում են թռչունների գլուխները, աչքերն ու կտուցները, որոնք այստեղ պատկերուած են հիմնականում սեւադանախշման միջոցով. բոլոր ճարմանդամասերի պարագայում թռչնազոյգերը

գլխավերելում ունեն ոճաւորուած կամ հնարաւորինս իրապաշտօրէն պատկերուած թագ: Այստեղ բոլոր ճարմանդների աչքի զարնող ընդհանրութիւնն այն է, որ թռչունների կտուցները, կարծես շարունակուելով միանում են հիմնամասերին ու կազմում այսպէս կոչուած շրջաններ⁵¹: Հնարաւոր է, որ սա արւում էր ճարմանդամասերին լրացուցիչ ամրութիւն հաղորդելու նպատակով: Թերեւս սա էլ դարձել է թիւրըմբռնման պատճառ:

Խիստ ոճաւորուած-ընդհանրացուած թռչնագլուխ ճարմանդներով գօտիներ

NN 667/20է, 670/4, 670/6, 670/10, 685/5, 685/7, 685/13, 743/1, 743/5 եւ 743/6 գօտիների վրայ արդէն, պատկերներն առաւել քան ոճաւորուած են⁵²: Ճարմանդների մետաղեայ յենքերը ձեւաւորուած են առաւել ընդհանրական կերպով, երբեմն ընդհանրացումն այնքան տիրապետող է դառնում, որ միայն վերը բերուած համեմատական դիտարկման դէպքում է հնարաւոր դառնում վեր հանել այդ անցումը եւ հաստատապէս ասել, որ այդ պատ-

կերները թոչնագլուխներ են: Ընդհանրացումը դրսևորում է մասնատրապէս ճարմանդների մետաղեայ յենքի ոչ-իրապաշտ մշակման դէպքում, երբ ոչ միայն մանրամասն չեն մշակում թոչունների գլուխներն ու կտուցները, այլև այդ հատուածները միացում են ճարմանդի յենքին՝ ստեղծելով պարզապէս երկու օղակներ (յաճախ գօտիների գիտական անձնագրերում հենց այդպէս էլ նշուած են՝ «ունի ...», երկու շրջանաձև անցք», «... ճարմանդը եւ զարդատախտակներն ունեն երկուական շրջանաձև անցքեր», «... Ջարդատախտակների եւ ճարմանդի վրայ կան երկուական շրջանաձև

անցքեր»): Այս դէպքում արդէն սեւադանախշումն էլ չի օժանդակում պատկերի յստակ ընկալմանը: Ահա սա է պատճառը, որ այսքան մեծ քանակով պատրաստուած ճարմանդների այս տարբերակը գրեթէ միշտ անուանուած է «գորտաձեւ», իսկ նկարագրում նշուած, որ ունեն երկուական շրջաններ:

Ճարմանդների թոչնագլուխ լինելու օգտին են խօսում նաեւ գօտիների անբաժան մաս կազմող խաչաձիւղ-քառաթեւ զարդակոճակները: Ջարդատախտակների նման, զարդակոճակները եւս միշտ աւարտում են թոչնագլուխներով: Այստեղ նոյնպէս կենտրոնական գմբէթաձև ծաղկանախշի եւ թոչնագլուխների խտացմամբ դրսևորուած է ծնող զոյգի եւ պտղի գաղափարը: Թերեւս սա է պատճառը, որ Սիւնիք-Արցախի կանացի գօտիների ճարմանդների այս տարբերակները, իրենց պարզութեամբ հանդերձ, ունեն այսքան մեծ խորհրդիմաստ եւ ժողովրդական պատկերացումների ու աշխարհընկալման իլլոստրացիա ու համակարգուած խտացումն են: Պատահական չէ, որ գօտին ամրացուել է ճարմանդի միջոցով, հենց պորտի վրայ, որը մարմնի կենտրոնն է, սերնդի հիմքը, մարդու ծնաւորման սկիզբը⁵³:

ԱՐԾՈՒԱԳՕՏԻՆԵՐ

Աշխարհընկալման վերը նշուած պատկերացումներն ու ընկալումներն են իրենց մէջ բիրտեղացնում մասնատրապէս այն գօտիները, որոնք Սիւնիք-Արցախում նուիրում էին քաւորի կողմից՝ նշանդրէքի օրը: Այդ գօտիները նոյնպէս ունէին թոչնազլուիս ճարմանդներ եւ կոչում էին «արծուագօտի»⁵⁴: Այստեղ դրանք ներկայացուած են երեք օրինակով (գօտիներ NN 670/1, 2823/1, 4877/14): Դրանց զարդարութատաքանական վերլուծութեան առաւել մանրամասն եւ հանգամանալից կ'անդրադառնանք ստորեւ:

Բոլոր երեք գօտիներն ունեն տիպիկ սիւնիքարցախեան կանացի գօտիներին բնորոշ ոճապատկերային լուծումներ եւ պատրաստման եղանակներ՝ արծաթէ սեւադանախշ երկմաս ճարմանդ, ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակ եւ ներսից կաշուէ բարակ փոկի օգնութեամբ կաշու յենքի վրայ հաւաքուած զարդակոճակներ: Ուշադրութեան է արժանի, այս գօտիների ճարմանդների գեղարուեստական-իմաստաքանական լուծումը, որն իրականում ունի գաղափարական-քովանդակային մեծ ու տարողունակ խորք եւ կարող է մեկնաքանուել ոչ-միանշանակ:

N 670/1 ճարմանդի ծուածեւ յաւելուածի գագաթին պատկերուած է թոչնազոյգ թոչուններն իրար հակադիր են, քիչ թեւատարած եւ պոչերով իրար միացած. դրանցից իւրաքանչիւրը նայում է ուղղանկիւն-երկարատուն ճարմանդամասի վրայի թոչունին: Ձուածեւ յաւելուածի գագաթին պատկերուած թոչունները չնայած անլի փոքր են, սակայն դրանք թոչնածագեր չեն, որովհետեւ թեւերով եւ մասնատրապէս պոչերով միացած են իրար: Հայկական զարդարութատում այսպէս է պատկերում ծնող զոյգը⁵⁵: Իրենց հերթին դրանցից իւրաքանչիւրը նայում է ճարմանդամասերի թոչուններից մէկին: Պատկերն ընդհանրացնելու դէպքում կը տեսնենք, որ այստեղ ներկայացուած է վերարտադրման (սերունդ տալու) պատրաստ՝ երիտասարդ ծնող զոյգի, որն իր հերթին կարծես նայում է արդէն սերունդ տուած ծնող զոյգին՝ այսպիսով առաւելագոյնս տարողունակ եւ ցայտուն ներկայացնելով ծնող զոյգի եւ զաւակի, ընտանիքի եւ սերունդ տալու եւ հետեւաքար՝ կեանքի շարունակականութեան գաղափարը⁵⁶:

մանրակրկիտ եւ հանգամանալից վերլուծութեան դէպքում է յստակ դրսեւորում այն անցումը, որն առկայ է ճարմանողների պարագայում:

Սկսենք այն զարդատախտակներից, որոնց վրայ թռչնագլուխները պատկերուած են առաւելագոյնս իրապաշտօրէն: Դրանք վերը յիշատակուած շրիշակաւոր-թռչնագլուխ զարդատախտակներն են, որոնք ունեն կայուն եւ յստակ ծեւաւորում. ճարմանդին միանալու հատուածում ունեն շրիշակ (որի մասին խօսուեց վերը), միշտ աւարտում են իրար հակադիր թռչնագլուխներով եւ գեղազարդուած են սեւադապատ բուսանախշերով, եւ հետեւեալ բովանդակութեամբ. - մէկ ընդհանուր ցողունից վերընծիւղուող երկու շիւ, որոնք թռչնագլուխներին համաչափ տարածում են դէպի աջ եւ ձախ: Իմաստաբանօրէն նոյնկերպ են պատկերուած նաեւ թռչնազոյգերը, դրանք, կարծես, ունեն մի մարմին, իսկ աւելի ճիշտ՝ մէջքով իրար յենուած թռչնազոյգեր են: Զարդատախտակների այն հատուածները, որոնք կազմում են թռչունների իրանները, ուղղանկիւն են, որը, բնականաբար, բխում է զարդատախտակների կիրառական գործառոյթից: Սակայն՝ սեւադա-նախշերը հենց օգնում են պատկերի առաւել ընկալելի լինելուն:

Նոյն ոճաւորումն ու նոյն անցումն են դրսեւորում նաեւ զարդատախտակների դէպքում: Ինչպէս եւ ճարմանողների դէպքում, այստեղ նոյնպէս երեւում են միայն թռչնազոյգերի կտուցներն ու աչքերը, որոնք դարձեալ ստացուել են մետաղէ յենքի մշակման միջոցով, իսկ սեւադանախշերը կրկին բուսական են: Նմանատիպ ոճաւորում ունեն նաեւ վերը յիշատակուած Բորյեանի կողմից «գորտածես» բնորոշուած գօտու ճարմանդին ու կրծքազարդերը:

Եւ վերջապէս՝ գօտիների ճարմանդների կամ զարդատախտակների վրայ յաճախ փորագրւում եւ սեւադապատման եղանակներով պատկերուած են լինում թռչուններ կամ թռչնանախշ: Ասուածի վառ օրինակն են NN 743/30, 831/7, 1027/8 եւ 1030/1 գօտիների ճարմանդամասերը: Ինչպէս երեւում է բերուած օրինակներից, մեր ուսումնասիրութեան առարկայ գօտիների վրայ գերիշխող է բուսանախշերի ու թռչնանախշերի համադրութիւնը⁵⁷: Ուստի՝ «գորտածես» ճարմանդի կամ ոճաւորուած գորտի պատկերի մասին խօսելը վերը յիշատակուած գօտիների դէպքում տեղին չէ:

ՅԱՐԳԱԴՐՈՇՄՆԵՐԸ

Սիւնիք-Արցախի գօտիների մասին խօսելիս անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաեւ դրանց վրայ եղած դրոշմակնիքներին ու յարգադրոշմներին: Դրանք կարելի է այնքանով, որ թոյլ են տալիս հնարաւորինս յստակ թուագրել տուեալ պատմամշակութային յուշարձանը, իմանալ պատրաստող վարպետի անուն-ազգանունը, պատրաստման վայրը: Սովորաբար դրոշմում են տղամարդկանց գօտիների ճարմանդները եւ բոլոր զարդատախտակները, իսկ կանանց գօտիների՝

միայն ճարմանդների մասերը (նաեւ ծուածեւ յաւելուածը) եւ դրանց յաջորդող զարդատախտակները: Մեր ուսումնասիրած անելի քան 100 գօտիներից դրոշմուած են 30ը եւ ունեն հիմնականում երկու դրոշմ՝

1. Ողղանկիւն դրոշմակնիք՝ պատրաստող վարպետի սկզբնատառերով (անուն-ազգանուան սկզբնատառեր) եւ

2. Ձուածեւ յարգադրոշմ, որտեղ նշուած են մետաղի յարգը եւ փորձապալատի պետի սկզբնատառերը:

Հայ ոսկերիչները դեռեւս միջնադարից ծանօթ էին թանկարժէք մետաղների յարգորոշմանը: Որպէս յարգափորձ օգտագործել են սեւագոյն մի քար, որ կոչուել է փորձաքար (մակաքար): Արծաթը կամ ոսկին քսում էին դրա վրայ, ապա վրան անելացնում քիչ բորակաթթու, որի միջոցով եւ հնարատու էր լինում որոշել համաձուլուածքի մէջ ոսկու կամ արծաթի տոկոսը⁵⁶: Յարգորոշման այս եղանակը ընդհանրացուած էր մինչեւ ԺԹ. դարի վերջը, այսօր էլ այն կիրառում է⁵⁹: Սակայն յարգորոշման ու յարգադրոշման գործը, որպէս այդպիսին, Կովկասում սկիզբ առաւ 1804ին, երբ բացուեց Թիֆլիսի դրամապալատը եւ բոլոր արծաթագործ վարպետներին յանձնարարուեց արծաթագործական արտադրանքը վաճառքի հանել միայն յարգորոշելուց ու յարգադրոշմելուց յետոյ: 1804ի Սեպտեմբերի 13ին կոմս Մուսին-Պուշկինի՝ կողմից մշակուեց այն կանոնակարգը, որի հիմամբ իրականացում էր յարգադրոշմումը.-

1. Մաքուր արծաթից պատրաստուած առարկաների վրայ պէտք է դրուէր երեք դրոշմներ՝ քաղաքային թագը, յարգորոշողի սկզբնատառերը եւ Тифлиский монетный двор (Թիֆլիսի դրամապալատ):

2. Յաճր յարգի արծաթից պատրաստուած առարկաների վրայ պիտի լինէր երկու դրոշմ՝ յարգորոշողի անուն-ազգանուան սկզբնատառերը եւ ТМД (Թիֆլիսի դրամապալատ) դրոշմը: 1832ին Թիֆլիսի դրամապալատը լուծարուեց եւ նոյն տարուան Յունիսի 1ին Պետական Խորհուրդը որոշեց հիմնել Թիֆլիսի փորձապալատը, որի պարտականութիւնների մէջ էին մտնում նաեւ յարգադրոշմել տեղական վարպետների արտադրանքը⁶⁰:

1841 Յունուարին անդրկովկասեան երկրամասի համար հաստատուեց նոր հաստիք, որի համաձայն վրաց-իմերէթական արքունի պալատին առընթեր լինելու էր յարգորոշողի պաշտօն: Նոյն տարուայ Ապրիլի 15ից այդ պաշտօնի կատարումը յանձնարարուեց Եգոր Իւանի Բլիմբերգին⁶¹:

1843ին բացուեց Թիֆլիսի շրջանային յարգորոշող փորձապալատը, իսկ Բլիմբերգը նշանակուեց վերահսկիչ: Այդ պաշտօնում նա աշխատեց մինչեւ 1885, իսկ յետոյ եւս մէկ տարի՝ որպէս յարգորոշող: Նա իսկական աշխատանք սկսեց մետաղի որակի որոշման ոլորտում եւ կանոնատրեց վարպետների հաշուառումն ամբողջ Անդրկովկասում, իսկ Թիֆլիսում՝ ամբողջ յարգանշուած առարկաների⁶²:

1843-86՝ Թիֆլիսի շրջանային փորձապալատի աշխատանքային տարիներին օգտագործում էին հետեւեալ յարգադրոշմներն ու դրոշմակնիքները.-

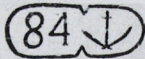
1. Ձիուն հեծած օձին խոցող Ս. Գեորգի պատկերը, ներքետում տարբերիլը (վրաց-իմերեթական մարզի զինանշանի կենտրոնական մասը): 1843-67 Ս. Գեորգին պատկերում էին վահանի մէջ, դրանից յետոյ՝ անվահան:

2. Յարգորոշողի՝ Ե. Ի. Բլիմբերգի սկզբնատառերը եւ տարբերիլը (Ե. Ե.).

3. Յարգանիշը⁶³:

1843 Յունուարի 1ին բացուեց Թիֆլիսի շրջանային յարգորոշող փորձապալատ (Тифлисская Окружная Пробирная Палата – ТОПП)՝ 1840 Նոյեմբերի 27ի կանոնադրութեան հիմամբ⁶⁴: 1885 Յուլիսի 1ին Թիֆլիսի շրջանային յարգորոշող փորձապալատը փակուեց եւ նոյն օրը բացուեց Թիֆլիսի փորձապալատը (Тифлисская Пробирная Палата) որը գոյատեւեց մինչեւ 1896, երբ նոր կանոնակարգի հիմամբ վերակազմաւորուեց Անդրկովկասի Շրջանային Յարգորոշող Փորձապալատը (Закавказское Окружное Пробирное Управление), որը գոյատեւեց մինչեւ 1917⁶⁵: Այս ընթացքում Թիֆլիսի Փորձապալատն օգտագործում էր հետեւեալ յարգադրոշմները. - առանձին կամ մետաղի յարգանիշի հետ մի շրջանակի մէջ պատկերում էին Թիֆլիսի մարզի գերբի կենտրոնական մասը՝ ձեռքեր, որոնք պահում են խաչը, որը յենում է կիսալուսնի վրայ, դրանից ձախ՝ մետաղի յարգը (նկար 12)⁶⁶: NN 791, 1432, 2030/5, 2414/2, 4325, 4875/10, 4877/7, 4877/8, 6466, 6624/1, 6894/7, 6894/8, եւ 7034/5 գօտիներն ունեն այսպիսի յարգադրոշմ: Այս յարգադրոշմն արծաթագործական արտադրանքի վրայ հանդիպում է 1899ից⁶⁷:

Այս խմբի միակ բացառութիւնը N 4504/2 գօտին է, որը ենթարկուած է կրկնակի յարգանշման. գօտու զարդատախտակներին առկայ է թէ՛ վերը նշուած Թիֆլիսի գերբի կենտրոնական հատուածով յարգադրոշմը եւ թէ՛ ձուածեւ յարգադրոշմ՝ ներսում ձախ նայող կնոջ կիսադէմով եւ մետաղի յարգանիշով (84), որի մասին կը նշենք ստորեւ: Ուշադրութեան է արժանի այն, որ այս յարգադրոշմն առկայ է միայն Շուշիի գօտիների վրայ (տե՛ս՝ տղամարդկանց գօտիներ բաժինը):

1896ի յարգորոշման կանոնակարգի հիմամբ՝ ամբողջ Ռուսաստանում 1899 Յունուարի 1ից ներդրուեց միասնական յարգադրոշմ. ձուածեւ, կենտրոնում ձախ նայող գլխազարդով կնոջ գլուխ, դիմացը՝ մետաղի յարգը, իսկ գլխի ետեւում՝ յարգորոշող շրջանային պետի սկզբնատառերը⁶⁸: Նման յարգադրոշմներ ունեն NN 739/23, (յարգադրոշմուած են միայն զարդատախտակները), 790 (Շուշի), 1030/4, 2130/15 (Շուշի), 2463/14, 3199/1 (Շուշի), 4504/1 (Շուշի) գօտիները (նկար 13). դէպի ձախ նայող գլխազարդով կնոջ գլխի ետեւում նշուած են ռուսերէն

ԼՄ (=ՈԼՄ) տառերը, որոնք 1897-1908ին Անդրկովկասի փորձապալատի պետի՝ Իոսիֆ Ալեքսանդրովիչ Շմիդեցկու (Иосиф Александрович Шмидецкий) սկզբնատառերն են⁶⁹:

1908ին բոլոր յարգորոշող շրջաններում գործադրուեց նոր յարգադրոշմ՝ ծուածել՝ կենտրոնում աջ նայող գլխազարդով կնոջ կիսադէմ, դիմացը՝ մետաղի յարգը, իսկ գլխի ետեւում՝ յունական այբուբէնի այն տառը, որը տուեալ շրջանի տարբերանշանն էր. կովկասեան շրջանի տարբերանշանը օ (օմիկրոն) տառն էր (**նկար 14**)⁷⁰: Այսպիսի յարգադրոշմներ ունեն NN 1028/6, 1166/5, 1533/1 եւ 2421/8 գօտիները⁷¹:

Այս խմբում բացառութիւն են կազմում NN 4875/1 (Շուշի) եւ 6894/4 (Շուշի) գօտիները: Այստեղ նոյնպէս, ինչպէս եւ նախորդ դէպքում, գօտիներն ունեն կրկնակի յարգադրոշմներ: N 6894/4 ենթարկուած է կրկնակի յարգադրոշմման. զարդատախտակներին առկայ է ե՛ւ ծուածել, օմիկրոն տառով (տարբերանշանով) յարգադրոշմը ե՛ւ վերը յիշատակուած շրջանածել յարգադրոշմը. ճիշտ է՝ վատ պահպանուելու (կամ յարգադրոշմուելու) պատճառով վերջինից ոչ մի օրինակ հնարատր չէ ընթերցել, սակայն կարծում ենք, որ դա հենց վերը յիշատակուած ԼՄ սկզբնատառերով յարգադրոշմ է, անելին՝ հնարատր է, որ հենց վատ երեւալու պատճառով էլ գօտին ենթարկուել է կրկնակի յարգադրոշմման:

Քիչ այլ է N 4875/1 գօտու պարագան. այստեղ գօտին լրացուած է այլ գօտու պատկանող նմանատիպ զարդատախտակներով, ուստի եւ առկայ է երեք տարբեր յարգադրոշմ: Առաջին երկուսը նոյն յարգադրոշմներն են, ինչ N 6894/4 գօտու զարդատախտակներին: Ուշագրաւ է այն, որ այստեղ նոյնպէս շրջանածել յարգադրոշմը վատ դրոշմելու հետեանքով հնարատր չէ ընթերցել: Զարդատախտակներից միջանիսին առկայ է հետեւեալ յարգադրոշմը.- ծուածել, ներսում մետաղի յարգը՝ 84, կողքին՝ վիշապին (օձին) նիզակով խոցող, ձիուն հեծած Ս. Գէորգը:

1863 Ապրիլի մէկին Բաքում բացուեց յարգորոշող հաստատութիւն, որը գոյատեւեց մինչեւ 1896⁷²: NN685/1, 1028/2, 1030/13, եւ 2989/7գ-? գօտիների ճարմանդամաներին առկայ է ծուածել յարգադրոշմ՝ ներսում մետաղի յարգը՝ 84, կողքը՝ եռանկիւնածել դասատրուած երեք կէտեր՝ բոցի երեք լեզուակներ (**նկար 15**): Սա Բաքուի փորձապալատի 1895-96ի յարգադրոշմն է⁷³:

Վերը ասուածի հիման վրայ նշենք, որ մեր ամբողջ ուսումնասիրութեան ընթացքում շրիշակաւոր-թոջնագլուխ զարդատախտակներով աւարտուող ճարմանդներով գօտիներից յարգադրոշմ կամ դրոշմակնիք չունէր եւ ոչ մէկը: Սրան հակառակ՝ յարգադրոշմուած էին բոլոր թագակիր-թոջնագլուխ ճարմանդներով գօտիները: Մասամբ դրոշմուած են «գորտածեւ» անուանուած խիստ ոճատրուած թոջնագլուխ ճարմանդներով գօտիները: Գրեթէ ամբողջութեամբ յարգադրոշմուած են նաեւ Շուշիի գօտիները:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ի մի բերելով վերը ասուածը կարող ենք եզրակացնել, որ.-

Ա) Սիւնիք-Արցախի գօտիներն իրենց ընդհանրութիւններով հանդերձ ունեն զանազան տարբերակներ, ինչն իր արտայայտութիւնն է գտնում հիմնականում դրանց ճարմանդների ու զարդատախտակների գեղարուեստական-զարդարուեստաբանական զանազան լուծումների մէջ: Այսպիսի բարձրարուեստ աշխատանք ստեղծելու համար անհրաժեշտ էր տարիների աշխատանքային փորձ եւ մեծ իմացութիւն, որը փոխանցուած էր սերնդէ սերունդ՝ ամէն անգամ անելի կատարելագործուելով ու հարստանալով: Խորհրդանշելով հիմնականում կեանքի նոր սկիզբ, շարունակականութիւն՝ Սիւնիք-Արցախի գօտիների ճարմանդներն աչքի են ընկնում գեղազարդման նուրբ ճաշակով եւ բովանդակային խորը իմաստով՝ վկայելով տուեալ ժամանակաշրջանի հասարակութեան աշխարհայեացքի, գեղագիտական նուրբ ճաշակի, ինչպէս նաեւ՝ դրանք պատրաստող արծաթագործների բարձր վարպետութեան մասին:

Բ) Այս աշխատանքի շրջանակներում կարող ենք առանձնացնել սիւնիքարցախեան գօտիների առնուազն հինգ խումբ՝

1. կանացի գօտիներ՝ շրիշակաւոր-թոջնագլուխ զարդատախտակներով աւարտուող ճարմանդներով:

2. կանացի գօտիներ՝ թագակիր-թոջնագլուխ ճարմանդներով:

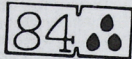
3. կանացի գօտիներ՝ ոճատրուած թոջնագլուխների պատկերներով ճարմանդներով (ճարմանդամասերով):

4. Սիւնիք-Արցախին բնորոշ հարսանեկան գօտիներ (արծուագօտիներ):

5. Շուշիի գմբէթածեւ ճարմանդներով եւ պատկերազարդ ճարմանդամասերով

տղամարդկանց գօտիներ:

Գ) Մանրակրկիտ ուսումնասիրելով դրանց վրայ եղած դրոշմակնիքներն ու յարգադրոշմները՝ հնարատր է դառնում գօտիների՝ որպէս պատմամշակութային յուշարձանի՝ առաւել յստակ թուագրումը եւ տեղայնացումը, ինչը թոյլ կը տայ ստեղծել առաւել ամբողջական տուեալների շտեմարան տուեալ առարկայի կամ հաւաքածոյի վերաբերեալ, որի արդիւնքում հնարատրութիւն կը ստեղծուի

առաելագոյնս արդիւնաւէտ եւ համակողմանիօրէն կիրառել որոշակի պատմագագարական յուշարձանը թանգարանային գործունէութեան ընթացքում (օրինակ՝ թանգարանային ցուցադրութիւն՝ գօտին ոչ միայն աւանդական տարազի մաս, այլեւ՝ որոշակի ժամանակաշրջանի մետաղամշակութեան նմուշ՝ որպէս տեղեկատուութեան աղբիւր այն պատրաստող վարպետի, նրա գործունէութեան եւն.ի մասին):

Դ) եւ վերջապէս՝ կատարուած վերլուծության հիման վրայ կարող ենք յստակ նշել, որ առաջին՝ ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. դարասկզբի սինիքարցախեան տարազի անբաժան մաս կազմող Շուշիի գօտիների ճարմանդամասերի գեղազարդումը կենսականօրէն կապուած է հայ ժողովրդական արուեստի տարբեր ճիւղերի հետ եւ ունի խոր ակունքներ ինչպէս նաեւ՝ համակողմանի վերլուծութեան կարիք, եւ երկրորդ՝ կանացի գօտիների ճարմանդամասերի, ինչպէս նաեւ դրանց յաջորդող զարդատախտակների գեղազարդումը, չնայած յաճախ խիստ ոճատրուած-ընդհանացուած լինելուն, ներկայացնում է թոչնանախշերի զանազան ոճատրումներ, որոնց դրսեւորումները, ինչպէս յայտնի է, առկայ են հնագոյն շրջանից մինչեւ մեր օրերը եւ դրսեւորում են հայ ժողովրդական արուեստի տարբեր ճիւղերում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ն. Ասագեան, *Հայկական ժողովրդական Տարազը (XIX դ. – XX սկիզբ)*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 23, 30, 33, 35, 38, 41, 42, 43, 46, 50, 51, 54, 56, 57, 59, 60, 63-64, 65-66, 66, 67, 69: Այս մասին տե՛ս նաեւ՝ Ե. Լալայեան, «Սիսիան. Ջգեստ եւ Զարդ», *Ազգագրական Հանդէս (ԱՀ)*, Գ Գիրք, Թիֆլիս, 1898 (N 1), էջ 203-7, նոյնի՝ «Զանգեզուր, Ջգեստ եւ Զարդ», *ԱՀ*, Դ Գիրք, Թիֆլիս, 1898 (2), էջ 61-5, նոյնի՝ «Գանձակի Գաւառ, Ջգեստ եւ Զարդ», *ԱՀ*, 2 Գիրք, Թիֆլիս, 1900, էջ 237-42, նոյնի՝ «Բորչալուի Գաւառ, Ջգեստ եւ Զարդ», *ԱՀ*, IX Գիրք, Թիֆլիս, 1902, էջ 209-11, նոյնի՝ «Գողթան Գաւառ, Ջգեստ եւ Զարդ», *ԱՀ*, XII Գիրք, Թիֆլիս, 1904, էջ 111-7. նաեւ՝ Յ. Մուրադեանց, «Համշէնցի Հայերի Կազմուածքը, Բնատրութիւնը, Ջգեստն Ու Բնակարանը», *ԱՀ*, Դ Գիրք, Թիֆլիս, 1898 (2), էջ 124. նաեւ՝ Ս. Լիսիցեան, *Զանգեզուրի Հայերը*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1969, էջ 117, 122. նաեւ՝ Վ. Թեմուրճեան, «Գամիրքի Հայերը (Պարմա-Ազգագրական Ուսումնասիրութիւն)», *Հայ Ազգագրութիւն եւ Բանահիւսութիւն (ՀԱԲ) Պրակ 1*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 103-4. նաեւ՝ Գ. Հալաջեան, «Դերսիմի Հայերի Ազգագրութիւնը», *ՀԱԲ 5*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973, էջ 220-3, նկ. 23-1, 224. նաեւ՝ Ս. Ասագեան, «Արճակ», *ՀԱԲ 8*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1978, էջ 50, 51:

² Սովորաբար հայ աւանդական տարազի մաս կազմող գօտիները լինում են կաշուից, կտորից կամ մետաղից: Այս աշխատանքում մենք անդրադարձել ենք սինիքարցախեան մետաղէ (արծաթ) գօտիներին, որոնք իրենց պատրաստման եղանակներով, գեղազարդման եւ կիրառական բազմազանութիւններով հանդերձ, ունեն

հետեւեալ ընդհանուր կառուցումները. տղամարդկանց գոտիները կազմուած են երկմաս, գմբէթակիր ճարմանդից եւ ճարմանդամասերին յաջորդող զարդատախտակներից, որոնք հաւաքուած են լինում կաշուէ գօտու՝ յենքի վրայ: Կանացի գօտիները կազմուած են երկմաս ճարմանդից, այդ ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակներից եւ զարդակոճակներից, որոնք հիմնականում երկու տիպի են՝ խաչահիմք թռչնազուլու եւ աստղաձեւ:

³ Ա. Ստեփանեան, «Հայ ժողովրդական Տարագի Ջարդանախները (Ծիսային, Գունային եւ Նշանային Համակարգեր)», ՀԱՐ 22, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2007, էջ 17:

⁴ Նոյն:

⁵ Աազեան, էջ 54, 60, 66:

⁶ Ստեփանեան, էջ 17:

⁷ Ա. Պողոսեան, «Հայկական Ջարդահամայիւրների Առանձնայատկութիւնները, Աւանդոյներ եւ Նորոյթներ», *Աւանդականը եւ Արդիականը Հայոց Մշակոյթում*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2010, էջ 429:

⁸ Ստեփանեան, էջ 18:

⁹ Աազեան, էջ 54:

¹⁰ Նոյն, էջ 65-6:

¹¹ Ե. Լալայեան, «Մուշ-Տարօն», *ԱՀ, Գիրք 26, Թիֆլիս*, 1917, էջ 167:

¹² Ստեփանեան, էջ 19:

¹³ Ե. Լալայեան, «Նոր Բայազէտի Գաւառ», *ԱՀ, Գիրք 16, Թիֆլիս*, 1907, էջ 24:

¹⁴ Ա. Լիսիցեան, «Լեռնային Ղարաբաղի Հայերը (Ազգագրական Ակնարկ)», ՀԱՐ, *Պրակ 12*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1981, էջ 47:

¹⁵ Այս մասին տե՛ս՝ Լիսիցեան, *Հանգեզուրի*, էջ 115-21. նաեւ՝ Թեմուրճեան, էջ 100-9. նաեւ՝ Հալաջեան, էջ 218-30. նաեւ՝ Աազեան, «Արճակ», էջ 50-3. նաեւ՝ *Система Научного Описания Музейного Предмета: Классификация, Методика, Терминология. Справочник*, Научные редакторы: И. В. Дубов, И. И. Шангина, (Թանգարանային առարկայի գիտական նկարագրումը. դասակարգումը, մեթոտարանութիւնը, հասկացութիւնները: Ուղեցոյց, խմբ.՝ Ի. Վ. Դուբով եւ Ի. Ի. Շանգինա, Սանկտ Պետերբուրգ, Արթ-Լիքս Հրատ., 2003, էջ 55):

¹⁶ Տե՛ս՝ *Ջարդերի Հաւաքածու, Երեւան Քաղաքի Պալմութեան Թանգարան*, Երեւան, Հանգակ Հրատ., 2008, էջ 13, գօտի շղթայով (2 տարբեր գօտիների մասերից), Շուշի, ԺԹ.դ. Չոր կէս, ճարմանդի վրայ պատկերուած է տղամարդ՝ ձեռքին կուծ եւ գաւաթ, ՄՄ 3700, էջ 24. նաեւ՝ գօտի, Ալեքսանդրապոլ, ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկիզբ, ճարմանդին՝ բաժակը ձեռքին տղամարդ, վարպետի դրոշմակիրը՝ «ՈՒ», ՄՄ 3514. նաեւ՝ գօտի, Ալեքսանդրապոլ, 1895 թ., ՄՄ 2252: Տե՛ս նաեւ՝ *Անցեալի Մասունքներ. Լուսիկ Ագուլեցու Հաւաքածուն*, Երեւան, 2010, էջ 64՝ տղամարդու գօտու ճարմանդ: Ունի տղամարդու պատկեր՝ ծախ ձեռքում գինու թաս, ետեւի սեղանիկին՝ գինու կուծ, դրոշմը՝ «И. А. А.Б. 1895». նաեւ՝ Սիւնիք, էջ 65՝ ճարմանդ՝ տղամարդու եւ տղայի պատկերով, դրոշմը՝ «М. М. 1896». նաեւ՝ Գիւմրի, էջ 66՝ 1. գօտի գմբէթաձեւ ճարմանդով, 2. ճարմանդ՝ տղամարդու պատկերով, կողքին՝ սեղանիկի վրայ՝ գինու գաւաթ եւ կուծ, ունի «М. М. 1895». նաեւ՝ Շիրակ, ԺԹ.դ., էջ 112, 1. գօտի, դրոշմը՝ «Е. Б.» Ալեքսանդրապոլ, 1882, էջ 113, 2.՝ գմբէթաձեւ ճարմանդով գօտի, Ալեքսանդրապոլ, գմբէթաձեւ ճարմանդով գօտի՝ խաչազարդերով, Ալեքսանդրապոլ, 1877:

¹⁷ Յանկը կարելի է երկարել, սակայն կարծում ենք, որ բերումը օրինակները քաարար են:

¹⁸ Ծնող զոյգի զանազան տարբերակների եւ խորհրդիմաստի մասին առանել մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Շ. Մնացականեան, *Հայկական Զարդարուար*, Երեան, Հայկական ՍՍԻ-Գիտութունների Ակադեմիայի Հրատ., 1955, էջ 209-50:

¹⁹ Մնացականեան, էջ 308-68:

²⁰ Ս. Գ. Բարխուդարեան, Գ. Հ. Կարախանեան, «Հայկական Գերեզմանական Յուշարձանները եւ Նրանց Քանդակները», *Պատմաբանասիրական Հանդես*, 1959:4, էջ 201, նկ. 2, 3, էջ 204, նկ. 6. նաեւ՝ Ս. Սաղումեան, «Նկատառումներ Տապանաքարային Արուեստի Մասին», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1988:5, էջ 53, 54 նկ. 2, 3, 4: Տապանաքարային պատկերաքանդակի յօրինուածքի պարտադիր տարրերն են սափորը եւ գաւաթը, որոնք յաճախ կրում են յաւերժութեան նշաններ՝ շեշտելով իրենց խորհրդաքանական կարեւոր դերը: Յաճախ հանգուցեալն ուղղակի պատկերուած է խնջոյթի սեղանի առջեւ՝ ձեռքին քունած գինու գաւաթը (Հ. Պետրոսեան, «Հայաստանի Ուշմիջնադարեան (15-18-րդ Դարեր) Տապանաքարային Պատկերաքանդակի Պատճառաքանական, Պատկերագրական եւ Իմաստաքանական Քննութեան Փորձ», *Բանբեր Մարենադարանի* 21, Երեան, 2014, էջ 304-305):

²¹ Մանրակրկիտ վերլուծութեան ենթարկելով խաչքարերի ներքեւի մասում պատկերուած վարդեակները, Համլէտ Պետրոսեանը նշում է. «... խաչաւորակի վարդեակն ունեցել է պաւարագի սեղանի, իսկ որոշ դէպքերում՝ ուղղակի ծիսական սինի-սեղանի խորհրդաքանութիւն: Որոշ դէպքերում այս վարդեակի՝ ծիսական սինի-սեղանի շուրջը պատկերուած են երկուական նոնանձեւ սափորներ» (Հ. Պետրոսեան, *Խաչքար, Ծաղումը, Գործառոյթը, Պատկերագրութիւնը, Իմաստաքանութիւնը*, Երեան, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստ. 2007, էջ 280):

²² Այս մասին առավել մանրամասն տես <http://armchurch.info/harcpatasxan/%D5%B8%D6%80%D5%B8%D5%9E%D5%B6%D6%84-%D5%A5%D5%B6-4-%D5%A1%D5%BE%D5%A5%D5%BF%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%AB%D5%B9%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB-%D5%AD%D5%B8%D6%80%D5%B0%D6%80%D5%A4%D5%A1%D5%B6%D5%AB%D5%B7/>. նաեւ՝ Մ. Ե. Կարապետեան, Հ. Վ. Սարգսեան, «XVIII դ. Սեղանի Հայատառ Զարդախաչ», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1972:4, էջ 96 եւ յետոյ:

²³ Վարդապետեր են կոչում այն հոգեւորականները, որոնք, ունենալով համապատասխան կրթութիւն եւ հոգեւոր արժանիքներ, իրատուք են ստանում քարոզել եկեղեցում: Սովորաբար վարդապետական իշխանութիւն են ստանում արեւիները (կուսակրօն քահանաները), որը շնորհիւնս նրանց յանձնում է վարդապետական գաւազան (*Քրիստոնեայ Հայաստան Հանրագիտարան*, գլխ. խմբ.-տնօրէն՝ Յ. Ալվազեան, Երեան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ. ՊՈԱԿ, 2002, էջ 971-2):

²⁴ Ներկայումս հայ եկեղեցում գաւազանները լինում են վարդապետական եւ եպիսկոպոսական կամ հովտական, որոնք տարբերում են իրենց գլխի զարդով: Վարդապետական գաւազանն օձագլուխ է՝ երկգլխանի կամ չորս եւ անելի օձագլուխներով: Դա խորհրդանշում է ճշմարիտ վարդապետութիւնը, որին հետեւելով՝ փրկութեան ենք արժանանում, ինչպէս Մովսէսի պատրաստած պղնձէ:

օձը, որին նայողները փրկուեցին անապատում: Եպիսկոպոսական հովուական գաւազանը գալարածեւ գլուխ ունի, որը սովորաբար կրում է բողբոջանման գարդեր՝ առաջին մեծ քահանայապետ Ահարոնի ծաղկած գաւազանի օրինակով: Գաւազանը յանձնում է ձեռնադրութեան ժամանակ՝ օրհնութեամբ և աղօթքով (Քրիստոնեայ Հայաստան Հանրագիտարան, էջ 195):

²⁵ Ստ. Մախասեանց, *Հայերէն Բացադրական Բառարան, Հայոր Առաջին, Ա-Ե*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Պետական Հրատ., 1944, էջ 480. նաեւ՝ Ա. Սուքիասեան, *Հայոց Լեզուի Հոմանիշների Բառարան*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1967, էջ 151. նաեւ նոյնի՝ *Հայոց Լեզուի Հոմանիշների Բացադրական Բառարան*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2009, էջ 212. նաեւ՝ *Ժամանակակից Հայոց Լեզուի Բացադրական Բառարան, Հայոր Առաջին, Ա-Ե*, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիա, Հր. Աճառեանի Անուան Լեզուի Ինստիտուտ, գլխ. խմբ.՝ Ա. Ս. Ղարիբեան, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1969, էջ 433. նաեւ՝ Է. Աղայեան, *Արդի Հայերէնի Բացադրական Բառարան, Հայոր 1, Ա-2*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1976, էջ 254:

²⁶ *Մանկական Քրիստոնէական Հանրագիտարան*, էջ 50:

²⁷ Կարինէ Սահակեան, Ռոզա Յովհաննիսեան, «Խաչը՝ Թիկունքիս, Եօթվերքը՝ Սրտիս», *Շիրակի Հայագիտական Հետազոտութիւնների Կենտրոն, Գիտական Աշխատութիւններ XI, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ.*, Գիմարի 2008, էջ 11:

²⁸ Հատիկա-սերմնային խորհրդանիշի տարբերակների եւ խորհրդիմաստի մասին եւսնորման տե՛ս՝ Մնացականեան, էջ 82-140:

²⁹ Գօտիներ NN 664/3, 664/4, 664/5, 664/10, 664/11 (պահպանուել են երկմաս ճարմանդը եւ ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակները), 664/12, 664/13 (պահպանուել են երկմաս ճարմանդը եւ ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակները), 665/8 (պահպանուել են երկմաս ճարմանդը, ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակները, ինչպէս նաեւ՝ հինգ զարդակոճակ, երեքը՝ ծաղկածեւ-իննաթերթ, երկուսը՝ խաչահիմք-թոչնագլուխ), 665/10, 667/3, 667/4, 667/9, 667/11 (պահպանուել են երկմաս ճարմանդը, ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակները, ինչպէս նաեւ՝ հինգ զարդակոճակ, երկուսը՝ ծաղկածեւ-իննաթերթ, երեքը՝ խաչահիմք-թոչնագլուխ), 670/11, 671/13 (պահպանուել են երկմաս ճարմանդը եւ ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակները), 685/1 (պահպանուել են երկմաս ճարմանդը, ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակները եւ քսանկուպէկանոց չորս մետաղադրամ), 685/11, 685/12, 689/3 (պահպանուել են երկմաս ճարմանդը, ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակները, ութ զարդակոճակներ՝ երեքը՝ ծաղկածեւ-իննաթերթ, հինգը՝ խաչահիմք-թոչնագլուխ եւ մէկ ռուսական մետաղադրամ), 739/1, 739/6 (պահպանուել են երկմաս ճարմանդը, ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակները, չորս զարդակոճակներ՝ մէկը՝ խաչահիմք-թոչնագլուխ, չորսը՝ ծաղկածեւ, եւ մէկ արծաթէ դրամ), 739/11, 739/12, 739/15, 739/16, 739/19, 739/24 (պահպանուել են երկմաս ճարմանդը, ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակները, հինգ զարդակոճակներ՝ երկուսը՝ խաչահիմք-թոչնագլուխ, երեքը՝ ծաղկածեւ-իննաթերթ), 1027/5, 1027/10, 1027/11, 1027/12, 1027/17 (պահպանուել են երկմաս ճարմանդը, ճարմանդամասերին յաջորդող մէկական զարդատախտակները եւ ինը մետաղադրամներ). շարքը կարելի է երկար թուարկել,

սակայն կարծում ենք, որ թուարկուած օրինակներն էլ բաարար են վերն ասուածը հաստատելու համար:

³⁰ Ծնող զոյգի մասին առաել մանրամասն եւ հանգամանալից տե՛ս՝ Մնացականեան, էջ 209-50:

³¹ Լիսիցեան, *Ջանգեզուրի*, տախտակ LXI, LXIII. Նաեւ նոյնի՝ «Ղարաբաղի Հայերը», ՀԱՐ, *Պրակ* 12, Երեւան 1981, նկ. 53. Նաեւ՝ Վ. Թաթիկեան, *Արցախի Տոհմագորգերը*, Երեւան, Լուսաբաց Հրատ., 2004, էջ 15. Նաեւ՝ Հ. Յովսէփեան, *Ղարաբաղի Հայերը I. Ազգագրութիւն*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2009, էջ 285, Նաեւ՝ *Ջարդերի Հաաքածու, Երեւան Քաղաքի*, էջ 21, գօտի, Գորիս, Ի. դարի սկիզբ, ՄՄ 11595, էջ 22, գօտի, Գորիս, ԺԹ.դ., ՄՄ 2789-1, Գորիս, ԺԹ.դ., ՄՄ 2789-2, Գորիս, ԺԹ.դ., ՄՄ 2789-3, Նաեւ՝ *Անցեալի Մասունքներ*, էջ 86, նկ 1, 2, էջ 97, նկ. 1, 2, 3, էջ 98, նկ 1, 2, 3, էջ 99, նկ. 1, 2, 3. Նաեւ՝ *Հայկական Տարագ, XVIII-XIX Դարեր*, (Ալբոմ-Կադալոգ), Երեւան, Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան, 2014, էջ 92 Կանացի Տարագի Համալիր, Սինիք-Արցախ, ԺԹ.դ. սկիզբ, ՀՊԹ N 8809-46, N 8978-2, էջ 93, Կանացի Տարագի Համալիր, Շուշի, ԺԹ.դ. սկիզբ, ՀՊԹ N 851, N 8430-2, էջ 94, Կանացի Տարագի Համալիր, Սինիք-Արցախ, ԺԹ.դ. սկիզբ, ՀՊԹ N 8430-1, N 4665:

³² Գօտիներ NN 1027/4 (անձնագրում ... ոճատրուած գորտապատկերներ...), 1028/4 (անձնագրում ... գորտածեւ ճարմանդը...), 1028/5 (անձնագրում ...եւ ճարմանդը կազմող չորս խոշոր զարդատախտակներ: Վերջիններս կենտրոնականները յիշեցնում են գորտի ուրուագծեր...), 1028/6 (անձնագրում ... գորտածեւ զոյգ թռչնագլխի պատկերով ճարմանդը...), 1028/7 (անձնագրում ... ճարմանդը կազմող մասերից կենտրոնականները ունեն ոճատրուած գորտի ուրուագիծ...), 1029/4 (անձնագրում ... գորտածեւ ճարմանդը...), 1030/4 (անձնագրում ... գորտածեւ ճարմանդը...), 1030/6 (անձնագրում ... ճարմանդը (գորտածեւ)), 1030/11 (անձնագրում ... գորտածեւ ճարմանդը...), 1166/2 (անձնագրում ... գորտածեւ, երկու մասից կազմուած ճարմանդը...), 1166/4 (անձնագրում ... գորտածեւ, զոյգ թռչնագլխի պատկերով եւ ծաղկածեւ վերջոյթով երկու մասից կազմուած ճարմանդը...), 1166/6 (անձնագրում ... գորտածեւ, երկու մասից կազմուած ճարմանդը...), 1166/7 (անձնագրում ... գորտածեւ ճարմանդը), 1166/8 (անձնագրում ... ճարմանդը (գորտածեւ, զոյգ թռչնագլխի պատկերով, ծաղկածեւ վերջոյթով...), 1166/9 (անձնագրում ... գորտածեւ, երկու մասից կազմուած ճարմանդը), 1166/10 (անձնագրում ... գորտածեւ (զոյգ թռչնագլխի պատկերով) երկու մասից կազմուած ճարմանդը), 1228/3 (անձնագրում ... գորտածեւ, երկու մասից կազմուած ճարմանդը...), 1228/5 (անձնագրում ... գորտածեւ, զոյգ թռչնագլխի պատկերով, ծաղկածեւ վերջատրութեամբ ճարմանդը), 1228/6 (անձնագրում ... գորտածեւ, երկու մասից կազմուած ճարմանդը...), 1228/7 (անձնագրում ... երկու մասից կազմուած, գորտածեւ, զոյգ թռչնագլխի պատկերով ճարմանդը...), 1228/8 (անձնագրում ... գորտածեւ ճարմանդը...), 1228/9 (անձնագրում ...գորտածեւ ճարմանդը...), 1228/10 (անձնագրում ...գորտածեւ ճարմանդը...), 1028/11 (անձնագրում ... գորտածեւ ճարմանդը...), 2421/8 (անձնագրում ... ճարմանդը երկու մասից է, գորտածեւ.). շարքը կարելի է երկարել, սակայն կարծում ենք, որ այստեղ բերուած օրինակները բաարար են:

³³ *Աշխատութիւններ Հայաստանի Պարմական Պետական Թանգարանի* 3, Երեւան 1950, էջ 5-71:

³⁴ Նոյն, էջ 60, նկ. 15:

³⁵ Նոյն, էջ 62, նկ. 16:

³⁶ Նոյն, էջ 63, նկ. 17:

³⁷ Նոյն, էջ 64, նկ. 18:

³⁸ Մնացականեան, էջ 1-81:

³⁹ Վարդ Բդոյեան, *Երկրագործական Մշակոյթը Հայաստանում*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1972, էջ 476, Տախտ. CLXVI. 1. «Գորտ» կոչումը դադարեց Նոր Բայազէտում. 2. Գորտածել կրօնազարդ, էջ 477, Տախտ. CLXVII. 1. Գորտանման ճարմանդ (եռագորտ), 2. Գորտածել կրօնազարդ, 3. Գորտածել գլխազարդ:

⁴⁰ Ն. Աւագեան, էջ 92, տես նաեւ՝ «Նկ. 37. Արծաթեայ գօտու ճարմանդ, գորտածել, պատրաստուած մանրարուք եղանակով, Վասպուրական, ԺԹ.դ. վերջ (ՊՊԹ 9588)»:

⁴¹ Վարդ Բդոյեան, *Հայկական Աղանձներ*, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1986, էջ 97, ծան. 129:

⁴² Ա. Մխիթարեան, «Վան-Վասպուրականի Զարդահամալիրի Գեղարուեստական Լուծումներն Ու Ոճապատկերային Առանձնայատկութիւնները», *Էքսիաճիւն*, 2016:2, էջ 133:

⁴³ Նոյն, էջ 133, 134, նկ. 2:

⁴⁴ Նոյն:

⁴⁵ Նոյն:

⁴⁶ Նոյն, էջ 134, նկ. 3

⁴⁷ Կենաց ծառերի այս եւ բազմաթիւ այլ տարբերակների մասին տե՛ս՝ Մնացականեան, էջ 1, 19, 24-5, 27-8, 35-8. նաեւ՝ Ա. Ստեփանեան, «Հայ ժողովրդական Տարազի Զարդանախշերը (Ծիսային, Գունային եւ Նշանային Համակարգեր)», ՀԱՐ 22, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2007, էջ 64-70, նաեւ Ա. Ասատրեան, «Հայոց Ազգագրութեան Թանգարանի Պղնձէ Առարկաների Գեղազարդման Ընդհանուր Բնութագիրը. Հիմնական Զարդանախշերը, Զուգահեռները, Խորհրդիմաստը», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հրդ. ԼՀ, Պէյրութ, 2016, էջ 127-136:

⁴⁸ Հրավարդ Յակոբեան, *Արցախի Միջնադարեան Արուեստը*, Երեւան, Պարբերական, 1991, էջ 17:

⁴⁹ Ծաղկա- եւ վարսանդա-պտղային օրգանների եւ դրանց խորհրդանշանների մասին տե՛ս՝ Մնացականեան, էջ 1-81:

⁵⁰ Նմանատիպ ճարմանդը գօտու հետ միասին տե՛ս՝ *Անցեալի Մատուցներ*, էջ 99:

⁵¹ Գօտիներ NN 665/5 (անձնագրում ... 2 կողմից շրջանածել 2ական անցք), 665/6 (անձնագրում ... 2 մասից բաղկացած ճարմանդը, 2 կողմից ունի անցքեր, ... գ/տները երկու կողմից ունեն կլոր անցքեր...), 667/8 (անձնագրում ... Ճարմանդի եւ զարդակոճակների (ճիշտը՝ զարդատախտակների - Ա.Ա.) երկու կողմերում կան կլոր անցքեր...), 667/10 (անձնագրում՝ Զարդատախտակները եւ ճարմանդի 2 մասերը երկու կողմից ունեն կլոր անցքեր...), 667/15 ճարմանդ՝ գօտու (անձնագրում ... Կազմուած է երկու մասից... Ունեն երկուական շրջանածել անցքեր), 670/4 (անձնագրում՝ ...Ճարմանդը եւ զարդատախտակները ունեն 2ական շրջանածել անցքեր), 670/12 (անձնագրում՝ ...Ճարմանդի առանձին մասերը եւ զարդատախտակներն ունեն 2ական կլոր անցքեր...), 670/20՝ ճարմանդի մաս (անձնագրում՝ ... 2 շրջանածել անցք), 739/3 (անձնագրում՝ ... իրաքանչիւրի վրայ 2ական կլոր անցք նման անցքեր կան նաեւ զարդատախտակների վրայ), 743/6 (անձնագրում՝ ... 2/տների եւ ճարմանդի վրայ

կան երկուական շրջանաձև անցքեր), 743/21 (անձնագրում ... 2/տների եւ ճարմանդի մասերից իւրաքանչիւրի վրայ կան երկուական շրջանաձև անցքեր:), 744/10 (անձնագրում ... ճարմանդի եւ զարդատախտակների վրայ կան երկուական շրջանաձև անցքեր:), 744/21 (անձնագրում ... Ջարդատախտակների եւ ճարմանդի մասերի վրայ կան երկուական շրջանաձև անցքեր:), 1589/4 (անձնագրում՝ եւ՛ ճարմանդը, եւ՛ զարդատախտակները ունեն երկուական կլոր անցք), կարծում ենք, որ բերուած օրինակներն այստեղ բաարար են:

⁵² Շարքը կարելի է երկարել, սակայն կարծում ենք, որ բերուած օրինակները բաական են մեր խնդրոյ առարկան լուսարանելու համար:

⁵³ Պօղոսեան, էջ 429:

⁵⁴ *Անցեալի Մատուքներ*, էջ 94, նկ. 1. Թոնագօտի, Սիւնիք: 2. Արծուագօտի: Նուէր քաւորի կողմից յատուկ նշանադրութեան համար:

⁵⁵ Այս մասին առաւել մանրամասն եւ հանգամանալից տե՛ս՝ Մնացականեան, էջ 209-50:

⁵⁶ Նոյն:

⁵⁷ Թոննանախշը Հայկական Լեռնաշխարհում հանդիպում է հնագոյն շրջանից սկսած: Թոննի ռճատրուած պատկերներ ենք տեսնում ժայռապատկերներում, հնագիտական խեցեղէնի, վիշապ-կոթողների վրայ: Տարագի վրայ թոննանախշը պատկերում է եւ իրական տեսքով եւ ռճատրուած: Թոնն-հալը բոլոր մակարդակների կրօնական պատկերացումներում՝ կապում էր երկնքի հետ՝ հանդիսանալով արեալին աստուածութեան ուղեկից (արծիւ, ագուաւ, աքաղաղ): Թոնն-բոյս համադրութիւնը հանդէս է գալիս նաեւ հորիզոնական դասատրութեամբ: Այս առումով ուշագրաւ են Վասպուրականի ու Սիւնիքի կանանց ճակատնոցները, որոնք յիշեցնում են Տիգրան Մեծի ու Էրատո թագուհու թագերը, միայն այն տարբերութեամբ, որ արքայական թագերի վրայ պարզորոշ արծիւներ են պատկերուած, իսկ վերոնշեալ ճակատնոցների թոննների տեսակն անորոշ է, կարելի է եւ՛ արծուի նմանեցնել, եւ՛ աղանու: Բուսական զարդանախշերի երկու կողմում միմեանց դիմաց պատկերուած թոնններով յօրինուածքն ասեղնագործում էր կանանց ներքնաշորի (վարտիքների) փողքերին: Այդ կառուցուածքներում թոնններն իրարից որեւէ մանրամասնով չեն տարբերում, մինչդեռ գորգերի ու կարպետների, ձեռագրերի խորանագարդերի նմանօրինակ յօրինուածքներում գունային հակադրութեամբ կամ արտաքին մանրամասներով ընդգծում էր սեռերի տարբերութիւնը: Թոննանախշը բաականին յաճախ է հանդիպում ԺԺ. դարավերջ-Ի. դարակզքի պղնձագործական արտադրանքի վրայ: Թոննանախշեր են պատկերուած ՀԱԹի N 2624/3 անօթի վրայ, N 610 խորանագարդ սինու ներքեւի մասում (Ասատրեան, «Հայոց Ազգագրութեան Ժանգարանի Պղնձէ», էջ 139-42, գրականութիւնը՝ նոյն տեղում): Քրիստոնէական մշակոյթում թոննները յաճախ պատկերում են խաչքարերի վիայ: Դրանք տեղադրում են խաչքարային յօրինուածքի ներքեւում, միջնամասում, աւելի յաճախ՝ վերնամասում: (Պետրոսեան, *Խաչքար*, էջ 294-299):

⁵⁸ *Հին Հայաստանի Ոսկին*, խմբ.՝ Ա. Քալանթարեան, Երեւան ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2007, էջ 266:

⁵⁹ Յարգորոշման այս եղանակից մինչեւ այժմ օգտուելու մասին մեզ պատմեց սիրիիայի ոսկերիչ-վարպետ Յակոբ Մոմճեանը: Վարպետը թանգարանին է նուիրել ոսկերչական գործիքներ ի հաաքածու, որը ներառում է նաեւ նման մի փորձաքար: Այս մասին առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Ասատրեան, «Յակոբ

Մոմենտների Նուիրատուութիւնների Հաւաքածուն», Թանգարան Հանդէս, Երեւան 2011, էջ

⁶⁰ Э. Г. Аствацатурян, "Организация Пробирного Дела и Клемение Изделий из Драгоценных Металлов на Кавказе" М. М. Постникова-Лосьева, Н. Г. Платонова, Б. Л. Ульянова, *Золотое и Серебряное Дело 15-20 вв. [На Территории СССР]* (Է. Գ. Աստուածատուրեան, «Յարգորոշման եւ թանկարժէք մետաղներից պատրաստումը իրերի յարգադրոշման գործի կազմակերպումը Կովկասում»՝ Մ. Մ. Պոստնիկովա-Լոսյեւա, Ն. Գ. Պլատոնովա, Բ. Լ. Ուլյանովա, Ոսկերչութիւնը եւ արծաթագործութիւնը ԺԵ.-Ի. դարերում [ԽՍՀՄ տարածքում]), Մոսկուա, «Նաուկա» Հրատ., 1983, էջ 136):

⁶¹ Постникова-Лосьева, Платонова, Ульянова, էջ 137:

⁶² Э. Г. Аствацатурян, *Указатель Клейм и Имен Кавказских Мастеров Оружейного и Серебряного Дела*, (Է. Գ. Աստուածատուրեան, Ուղեցոյց Կովկասեան զինագործների ու արծաթագործների դրոշմների), Մոսկուա, «Նաուկա» Հրատ., 1982, էջ 31:

⁶³ Նոյն:

⁶⁴ Постникова-Лосьева, Платонова, Ульянова, էջ 137:

⁶⁵ Նոյն, էջ 138. նաեւ՝ Аствацатурян, *Указатель*, էջ 31:

⁶⁶ Аствацатурян, *Указатель*, էջ 31:

⁶⁷ Նոյն, էջ 32:

⁶⁸ Նոյն, էջ 32:

⁶⁹ Նոյն: Նշենք, որ N 4504/1 գօտին նոյնպէս ենթարկուած է կրկնակի յարգանշման, սակայն եթէ N 4504/2 գօտին ունի երկու տարբեր յարգադրոշմ՝ Թիֆլիսի գերբով եւ IIW սկզբնատառերով, ապա N 4504/1 գօտու վրայի երկու յարգադրոշմներն էլ IIW սկզբնատառերով են, սակայն դրանցից ծոածել յարգադրոշմի ներսում գլխազարդով կնոջ գլխի ետետամ նշուած է մետաղի յարգը՝ 84 (ինչպէս նշուեց վերը), ապա միա յարգադրոշմը շրջանածել է եւ կնոջ գլխի ներքետամ՝ պարանոցի հատուածում, միայն սկզբնատառեր են՝ IIW: Ընդ որում՝ N 4504/2 գօտու օալածել յարգադրոշմում IIW սկզբնատառերը նշուած են ոչ թէ կնոջ գլխի ետետամ, ինչպէս սովորաբար, այլ՝ պարանոցի հատուածում, ինչպէս N 4504/1 գօտու շրջանածել յարգադրոշմում: N 2530/15 գօտու յարգադրոշմում նոյնպէս IIW սկզբնատառերը նշուած են կնոջ պարանոցի հատուածում: Բնականաբար՝ այս յարգադրոշմը նոյնպէս 1897-1908ին Անդրկովկասեան փորձապալատի պետի՝ Շմիդեցկու գործածած յարգադրոշմն է:

⁷⁰ Նոյն: Ռուսաստանի տարածքում գործող յարգորոշող շրջանների տարբերանշաններն ամբողջութեամբ տե՛ս՝, Постникова-Лосьева, Платонова, Ульянова, 1983, էջ 147-351:

⁷¹ Անդրկովկասում յարգորոշման գործի մասին առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Э. Г. Аствацатурян, *История Оружейного и Серебряного Производства на Кавказе, в XIX-начале XX в. Дагестан и Закавказье. Часть 1* (Է. Գ. Աստուածատուրեան, Զինագործութեան, արծաթագործութեան պատմութիւնը Կովկասում ԺԹ. դարում եւ Ի. դարի սկզբում: Մաս 1. Դաղստան եւ Անդրկովկաս), Մոսկուա, «Նաուկա» Հրատ., 1977, էջ 14-26:

⁷² Аствацатурян, *Указатель*, էջ 33:

⁷³ Նոյն, էջ 33:

**GENERAL OVERVIEW OF THE SILVER BELTS OF SUNIK- ARTSAKH
(STYLE, SYMBOLS, VARIATIONS, PARALLELS, STAMPS)
(Summary)**

ARDAG ATASATRYAN
sardarapatasatryan@gmail.com

Traditional costume is divided into two main categories: female and male. In this regard, late 19th- and early 20th- century belts, which constitute a basic element of the traditional costume, have been highlighted in the broader context of the costume.

Basing his study on the collection of the Sardarapat Ethnographic Museum, the author focuses on the late 19th- and early 20th- century belts of the Sunik-Artsakh region. The paper assesses these belts from both the artistic and ethnographic perspectives.

The author argues that these reflect the artistic taste and socio-religious perception prevailing in the region.